

РЕЦЕНЗІЇ

М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський
Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2005. – 632 с.

Упродовж останніх 15 років у вітчизняній історичній науці, в усьому корпусі суспільно-гуманітарного знання відбулися й продовжують відбуватися докорінні концептуальні зрушення. Стара марксистсько-радянська "п'ятичленна" формаційна схема, що передбачала виділення первісності, рабовласництва, феодалізму, капіталізму і соціалізму (як першої фази комунізму), показала довго жити. Неадекватність останньої основним стадіям еволюції людського суспільства було продемонстровано ще у 60-х рр. минулого століття під час дискусій щодо формаційної природи східних суспільств. Ортодоксально-ідеологічний тиск брежнєвських часів визначив її консервацію, особливо в навчальній літературі.

Проте і за так званої "доби застою" науково-філософська думка не тупцювала на місці. Дослідниками, і тут варто перш за все згадати імена двох видатних московських сходознавців Л.С.Васильєва та В.П.Лющечкіна, розроблялися концепції поліваріантності розвитку людства (головно, через позицію Схід – Захід) і нове бачення його основних стадій. До того ж із середини 70-х рр., після виходу ґрунтовної книги Є.Б.Рашковського¹, присвяченій аналізу сходознавчої проблематики у працях А.Дж.Тойнбі, в філософських та історичних колах прокинувся інтерес до цивілізаційного розуміння соціокультурного процесу, яке у латентній формі певною мірою існувало й раніше завдяки знайомству деяких дослідників із старими виданнями праць М.Я.Данилевського, К.М.Леонтьєва та О. Шпенглера, мало шанованими офіційним історичним матеріалізмом.

ґрунтовне знайомство з філософсько-історичною концепцією А.Дж.Тойнбі, переклади основних праць якого з'явилися тільки у 90-х рр.², відкривало широку панораму розмаїття історії, виникнення, розквіту й загибелі окремих цивілізацій різних генерацій, що взаємодіяли між собою в просторі та часі. Історія починала жити насиченим соціокультурним життям, чому сприяло і поширення етнологічних ідей Л.М.Гумільова. Тому не дивно, що з дискредитацією офіційного формаційного догматизму за доби горбачовської "перебудови" вже у кінці 80-х рр. на масштабних загальносоюзних конференціях окремі доповідачі як на базу в теоретико-методологічному відношенні спиралися саме на цивілізаційний підхід. Упродовж 80-х – на початку 90-х рр. останній потроху починав заявляти про себе й в українських виданнях³. Автори присвяченої цивілізаційному осмисленню історії України також позитивно згадують А.Дж.Тойнбі (с.11).

Варто відзначити, що цивілізаційний підхід у його, так би мовити, "чистому" вигляді є так само однобічним, як і формаційна чи еволюціоністська теорія односпрямованого прогресивного розвитку людства. Для об'ємного розуміння історії людства як такого, окремої його епохи, певного народу необхідно одночасно виходити принаймні з трьох теоретико-методологічних принципів: стадійності (який, зрозуміло, розробляли не лише К.Маркс та Ф.Енгельс, а й А.Фергюсон, А.-Р.Ж.Тюрго, М.Ж.А.Кондорсе, Г.-В.-Ф.Гегель, К.А.Сен-Сімон, О.Конт, Г.Спенсер, Л.Г.Морган і багато інших видатних мислителів), поліваріантності шляхів розвитку та цивілізаційної дискретності руху людства. Ці принципи взаємодоповнюють один одного, їх використання сприяє всебічному осягненню історичного процесу у його цілісності й розмаїтті⁴.

Упродовж останнього десятиліття цивілізаційний підхід почав набувати дедалі більшого поширення в різних науках (і не тільки в історичних та філософських), а й у галузі теорії міжнародних відносин і світової економіки. Дослідженнями Ю.М.Пахомова й інших учених⁵ було доведено надзвичайно важливу, підчас вирішальну, роль цивілізаційного фак-

тора у визначенні моделі, темпів та успішності суспільно-економічного розвитку тієї чи іншої країни, її здатності до продуктивних трансформацій відповідно до викликів часу.

Почали з'являтися і поодинокі праці, в яких автори прагнули визначити місце України у системі цивілізацій світу⁶. Але лише найостаннішим часом вітчизняні вчені, автори монографії, про яку далі йтиметься докладніше, визначили собі за мету створити ґрунтовну цивілізаційну історію України. Вже одне це робить книгу непересічним явищем у сучасному науковому житті. Але, зрозуміло, лише цим позитиви праці М.Є.Горелова, О.Р.Моці та О.О.Рафальського не вичерпуються.

"Цивілізаційна історія України" – видання новаторське й своєчасне. Ґрунтовних та популярних історій останньої, її народу і його культури від "Історії України-Руси" М.С.Грушевського до академічної п'ятитомної "Історії української культури" є достатньо. Практично всі вони були перевидані та написані за роки незалежності. Автори монографії, про яку йдеться, роблять наступний крок. Вони не ставлять завдання послідовного історичного викладу подій минулого, створення портретів видатних діячів чи систематичного викладу феноменів національної культури. Мета праці – концептуальне осмислення цивілізаційного розвитку людності України від "неолітичної революції" – утвердження землеробсько-скотарських форм господарства з подальшою появою племінних органів влади й управління та відповідними соціокультурними і світоглядними зрушеннями пізньопервісної доби – до сьогодення.

При розгляді провідних, найрепрезентативніших пізньопервісних культур на теренах Української держави доби енеоліту та бронзового віку, зокрема давньоземлеробської трипільської культури і переважно так званих скотарських культур Приазовсько-Причорноморських степів, автори широко вживають поняття "протоцивілізація". Декому таке може здатися надто сміливим, але, на нашу думку, це цілком коректне вживання відповідного слова для позначення тих соціокультурних спільнот, які рухалися в напрямку до цивілізації й у зародковому вигляді мали окремі притаманні ранній з неї риси, але з тих чи інших причин не змогли створити власні структури як такі із системною цілісністю повного набору відповідних ознак. Це стосується перш за все трипільської культури, яку з легкої руки далеких від археології та філософії історії політиків нині називають цивілізацією⁷. Споріднені з останньою енеолітичні спільноти Балкансько-Дунайсько-Карпатського регіону (Караново, Боян, Гумельниця й ін.), що стояли на одному з нею рівні розвитку, вже давно було визначено як протоцивілізаційні утворення, тобто цивілізації, що не відбулися⁸.

Складніше з цивілізаційним аналізом кочівницьких суспільств. Автори визначають їх, зокрема половецьке, також як протоцивілізаційне. З одного боку, якщо виходити з даних трохи вище ознак протоцивілізаційного суспільства, із цим можна погодитись, оскільки навіть "аутентичні" кочовики часто-густо мають численні риси цивілізованого суспільства (ремесло, писемність, сильну соціальну стратифікацію, підчас сповідають одну із світових релігій тощо). Проте вони як такі, зберігаючи власну природу у недоторканому вигляді, самі по собі принципово не можуть створити цивілізацію, яка передбачає наявність міст і територіально-адміністративного державного устрою.

Тому перехід до цивілізації кочівницьких народів, як, наприклад, скіфів чи хазар, передбачає певне "самозаперечення" старого способу існування, зокрема через створення ставок-столиць та відповідного розвитку урбаністичних форм життя (хазарський Ітіль, монгольський Каракорум, золотоординські Сарай-Бату й Сарай-Берке тощо). До того ж для сталого державного життя кочові за своїм походженням етноси мають підкорити сусідніх землеробів (скіфи, хазари) чи утвердитися на території останніх (як булгари та мадари серед придунайських слов'ян) при паралельному встановленні масштабних регулярних торговельних зв'язків із сусідньою розвинутою цивілізацією (скіфи й античні міста-держави Північного Причорномор'я, хазари і мусульманські країни басейну Каспія тощо)⁹.

Цілком природно, що увагу дослідників зосереджено, головним чином, на розвитку українського народу та його етнічних пращурів. Автори монографії, слушно відкидаючи антинаукові вигадки щодо "споконвічності" або багатотисячолітньої історії останнього, що поширюються нині численними фальсифікаторами, виразно розмежовують його етністоричних предків і, власне, українців, чий окремі культурно-мовні ознаки можна розгледіти вже в глибинах історії південних та південно-західних земель Київської Русі. Але у, дійсно, самотньому, системно взаємопов'язаному вигляді вони разом із специфічно українською суспільно-політичною формою самоорганізації постають із XVI ст. Наступне століття демонструє самоусвідомлення руського етносу як в основі своєї українського народу, який уже за часів Хмельниччини виборює власну державність (с.231–235).

Проте під знак запитання можна поставити поставлений авторами термін "козацька цивілізація" (с.228 і наступні). Як він співвідноситься з також не дуже чітко визначеним

(про що мова далі) поняттям "українська цивілізація"? Це, так би мовити, "цивілізація у цивілізації"? Але саме в козацькому побуті, порівняно з тогочасним населенням українських міст та життям церкви, ми знаходимо значно менше ознак, власне, цивілізації. Безумовно, козацтво знаходилося на рівні останньої, але його побут мав і виразні риси того устрою, який у термінології Моргана – Енгельса визначається як "військова демократія". До того ж осереддя українського козацтва – Запорізька Січ – не може бути визначена як місто. Це був потужний військовий табір, куди не допускалися жінки, хоча окремі риси ранньоміського центру (концентрація політичної влади й матеріальних ресурсів тощо) він також мав.

Важливо відзначити, що в поняття цивілізаційної історії України автори дослідження включають життя кримськотатарського народу (с.262–279), який має принципово іншу, ніж давні русичі та українці, соціокультурну природу й належить до мусульмансько-афразійського цивілізаційного світу. Тісні відносини впродовж багатьох століть пов'язували козаків і татар. За часів миру досить широкими були й економічні зв'язки, а інколи, як на початку Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, татари виступали союзниками козаків. Тому включення історії Кримського ханства у контекст цивілізаційної історії є не лише "політкоректним" кроком, а цілком виправдано з наукової точки зору.

Ідейно насиченими та гостро актуальними видаються останні розділи книги, присвячені цивілізаційній, а ще більше ідейній і політичній історії України ХХ ст. й сьогодення. Через суперечності державотворчих проектів (зокрема "інтегрально-націоналістичного" Д.Донцова та елітаристсько-етатистського В.Липинського) і тяжкі випробування, через які пройшов український народ від початку Першої світової війни, автори висвітлюють складні проблеми визначення цивілізаційної ідентичності України, соціокультурну неоднорідність населення її основної території й західних областей, що входили до складу Австро-Угорщини та міжвоєнної Польщі. Багато чого в цьому розгляді слід підтримувати і вітати. Проте тут, як й у попередніх частинах, бачимо деяку двозначність базового для авторів поняття – "українська цивілізація".

Вона полягає в тому, що з контексту не завжди зрозуміло, йдеться про, власне, окрему "українську цивілізацію", яка мусить мати певні ментально-ціннісно-мотиваційні духовні підвалини та наочно представлені свої особисті ознаки, чи "історію останньої на теренах України". Щось подібне зустрічаємо в М.С.Грушевського у випадку з антами, яких він називає "українськими племенами", але не роз'яснює, чи є вони такими в етнічному відношенні, чи тому, що мешкали на території України. В такому разі "українськими" можна було б називати і киммерійців, скіфів, печенігів, торків, берендеїв та чорних клобуків, тим більше, що нащадки їх значною мірою ввійшли до складу українського етносу.

На наш погляд, у поняття "цивілізаційна історія України" автори, хоча й не завжди послідовно, вкладають саме друге значення, аналізуючи перш за все цивілізаційний процес на території сучасної України. В такому разі цілком логічно у коло їх дослідницької уваги потрапляють трипільці, давні, індоєвропейські в етномовному відношенні скотарі – творці "курганних" культур, скіфи, античні греки, хазари, кримські татари, поляки і росіяни. Перелік можна було б розширити, залучивши до нього інші народи, що мешкали й нині проживають на території сучасної України та продовжують здійснювати вагомий внесок в її цивілізаційний розвиток. Маємо на увазі перш за все євреїв, яким належить перший відомий писемний документ з історії давнього Києва (десь часів князювання Ігоря Рюриковича)¹⁰.

Тут ми виходимо на складну й дискусійну проблему про співвідношення етнонаціональних та цивілізаційних (у Середньовіччі здебільшого конфесійно-цивілізаційних) спільнот, на чому варто трохи зупинитися.

Як відзначалося вище, цивілізаційна теорія має тривалий розвиток, а її квінтесенцією, найповнішим і найлогічнішим репрезентантом у світовому масштабі виступає філософія історії А.Дж.Тойнбі. Останній розумів цивілізації (за винятком деяких найдавніших, створених окремим етносом, як-от давні єгиптяни чи майя, на первісному ґрунті без іноцивілізаційних впливів) саме як поліетнічні утворення (антична, східнохристиянська, західнохристиянська, мусульманська тощо).

Такий підхід є виправданим та слухним. У світовій історії, від давньої Месопотамії початку III тис. до н.е., ми бачимо поліетнічні утворення із спільними принципами суспільно-політичної організації, господарського життя, релігійно-міфологічних образів, світогляду й культурних форм у народів, що їх складають і перебувають у постійних тісних багатобічних зв'язках. У прикладі з Дворіччям маються на увазі шумери та аккадці й значною мірою також еламіти, хурити, амореї й інші етноси. Найістотнішим є те, що вони ма-

ли спільне духовно-культурне, ідейно-ціннісно-мотиваційне підґрунтя, яке на архетипічно-му рівні визначало характер і базові риси відповідної цивілізації в цілому та окремих її народів. Всі з останніх, які належали у взятому прикладі до цілком різних етновних спільнот, мали власні мову й культуру, але глибинним підґрунтям кожної з них були спільні для відповідної цивілізації базові ментально-ціннісно-мотиваційні засади.

Ще виразніше подібну картину спостерігаємо в античній і традиційних індійсько-південноазійській та китайсько-східноазійській цивілізаціях. А у середньовічних цивілізаціях третьої генерації – візантійсько-східнохристиянській, західнохристиянській (на ґрунті якої утворюється новоевропейсько-північноатлантична) й мусульмансько-афразійській – бачимо нерозривний зв'язок останніх і певних потужних конфесій, які найповніше акумулюють, синтезують та репрезентують ментально-ціннісно-мотиваційний лад певної сукупності історично пов'язаних між собою народів з їх власними національними мовами й культурами. Вони виступають колективними суб'єктами розвитку відповідної цивілізації, але приписувати кожному окрему з них було б, на наш погляд, недоцільно.

Якщо ми підемо по шляху надання кожному народу з його культурою статусу окремої цивілізації (французької, фінської, грузинської, української, узбецької тощо), то це приведе нас до ототожнення (і підміни) понять "культура окремого народу" та "цивілізація його", що, зрозуміло, було б недоречно. Більше того, без термінологічного визначення залишалися б великі багатонаціональні утворення із спільними базовими ментально-ціннісно-мотиваційними підвалинами й багатостолітніми всебічними зв'язками, тобто такі спільноти, які А.Дж.Тойнбі та його послідовники і визначають як окремі цивілізації.

Тому, на наше переконання, цивілізаційну історію України варто розглядати саме як відповідний процес на її території, ніж як історію окремої "української цивілізації". Саме так роблять автори книги, розглядаючи соціокультурний та політичний розвиток не лише українців, а й скіфів, північнопонтийських греків, кримських татар тощо, тобто саме цивілізаційний процес на теренах України.

Отже, перед вітчизняним науковим загалом стоїть актуальне завдання розробки цивілізаційної історії України в контексті загальносвітового відповідного процесу з урахуванням його спадковості та розривів у тих чи інших регіонах, багатонаціональної природи різних спільнот, контактів, взаємозбагачення і зіткнення окремих із них. Все це ми бачимо в історії України, яка з часів князювання Володимира Святославича є органічною частиною східнохристиянського цивілізаційного світу, але відповідно до свого географічного положення та конкретно-історичних перипетій має й межовий у цивілізаційному відношенні статус по відношенню до приатлантичного Заходу, а також упродовж кількох століть, а частково (головно, через кримських татар) і сьогодні, до мусульманського Сходу.

Під кінець хотілося б відзначити продуману композицію книги, зокрема те, що в перших розділах подається загальна панорама природи та географії України, антропологічного складу й етнографічних ознак населення, історії вітчизняної мови та її локальних діалектів. Видання збагачує наявність ретельно підбраного ілюстративного ряду й історичних карт. До того ж при всій своїй науковості праця М.Є.Горелова, О.П.Моці та О.О.Рафальського написана цікаво, легкою і зрозумілою для студентів та широкого читачького загалу мовою. Водночас вона викликає бажання дискутувати з авторами й наводить на власні роздуми з приводу багатьох відбитих у ній тем і проблем.

Тому маємо повне право вважати монографію "Цивілізаційна історія України" важливим кроком на шляху цілісного осмислення історичного, соціокультурного процесу на теренах нашої держави та подякувати авторському колективу за корисну, ґрунтовну й цікаву узагальнюючу працю. Вона підводить підсумок багаторічних досліджень і, безперечно, може розглядатися як відправна позиція для подальшого поглибленого вивчення проблем цивілізаційної історії України.

¹ Рашковский Е.Б. Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж.Тойнби. – М., 1976.

² Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991; *Его же*. Цивилизация перед судом истории. – М.; СПб., 1995; *Его же*. Дослідження історії. В 2-х томах. – К., 1995.

³ Павленко Ю.В. Критический анализ теории зарождения цивилизации А.Дж.Тойнби // Теория и методы археологических исследований. – К., 1982. – С.89–110; *Его же*. Арнольд Джексофф Тойнби. К 100-летию со дня рождения // Юбилей науки: 1989. – С.439–459.

⁴ Докл. див: Павленко Ю.В. История світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996; *Его ж*. История мировой цивилизации: Философский анализ. – К., 2002.

⁵ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998; Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. и др. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К., 2002.

⁶ Ткаченко В., Реєнт О. Україна на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995; Павленко Ю.В. Цивилизационные измерения современного мира и Украина // Радуга. – 1999. – № 5–6. – С.68–72; Його ж. Українська модель у цивілізаційному вимірі // Розбудова держави. – 2000. – № 1–6, С.114–122; Його ж. Походження та цивілізаційна ідентичність українського народу // Collegium. – 2004. – № 15. – С. 149–165.

⁷ Див. напр.: Заєць І.О. Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації Трипільської цивілізації // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С.12–27; Черняк В. Трипілля – вікно у початок історії // Там само. – С.28–40 та ін.

⁸ Черных Е.Н. На пороге несостоявшейся цивилизации // Природа. – 1976. – № 2. – С.78–93.

⁹ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. – К., 1989; Його ж. Классообразование у кочевников // Маргулановские чтения – 1990. – М., Алма-Ата, 1992. – С.33–39.

¹⁰ Golb N., Pritsak O. The Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. – London, 1982.

Ю.В.Павленко (Київ)